

**XALÍQTÍN TURMÍS DÁREJESI TÚSINIGI HAQQÍNDAGÍ TIYKARGÍ
ILIMIY KONCEPCIYALAR**

Turdımambetov I.R.,

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Sharibayev A.M.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15170469>

Xalıqtın turmıs dárejesin arttırıw bazar ekonomikasınıń baslı maqseti hám mámleketin sociallıq siyasatınıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri bolıp esaplanadı. Xalıqtın turmıs dárejesin ańlatıw ushın «xalıqtın párawanlıǵı», «jasaw sharayatları», «turmıs tárizi», «turmıs sapası» túsiniqleri qollanıladı. Bul túsiniqler bir-birine uqsas bolıp kórinse de, mazmunı jaǵınan bir-birinen parıq qıladı. Sonday-aq, bul kategoriyalar óz ara baylanıslı bolıp esaplanadı. Xalıqtın párawanlıǵı kategoriyası insandıń zárúrlikleriniń rawajlanıwı, turmıs iskerligindegi tiykarǵı ortalıq: jumısta, tutınıwda, sociallıq siyasiy turmısta olardıń qanaatlandırılıw jolları hám sharayatların óz ishine aladı.

Ótken ásirdeń 70-80-jıllarında «turmıs tárizi» túsiniǵı keń qollanılgan. Bunda turmıs iskerliginiń sapa kórsetkishleri «turmıs tárizi», muǵdar kórsetkishleri bolsa «turmıs dárejesi» menen ańlatılǵan. Turmıs tárizi, ádette, insandıń ómir súriwi, miyneti, densawlıǵı hám minez-qulqı sıyaqlılar menen ańlatıladı. Xalıqtın turmıs tárizi olardıń jasaw ornı, milliy úrp-ádetleri, kúndelikli jumıslarınıń tiykarında qalıplesip, tariyxıy dáwirler dawamında ózgerip baradı.

Turmıs sapası – insandıń zárúrlikleriniń quramı hám olardı qanaatlandırıw dárejesi, onıń social-ekonomikalıq hám tábiyiy ortalıq penen óz ara qatnasıqları, ómirde qanaatlanıw sezimin sıpatlap beriwshi faktorlardıń kompleksi bolıp tabıladı [1]. Xalıqtın turmıs sapasınıń materiallıq baylıq hám sharayatlardan tısqarı salamatlıq, maǵlıwmatlılıq dárejesi, mádeniyattıń rawajlanıw dárejesi, qorshaǵan ortalıqtın jasaw ushın qolaylıǵı sıyaqlı faktorlar da belgilep beredi. Demek, insandıń jaqsı jasawı onıń materiallıq zárúrlikleri joqarı dárejede qanaatlandırılǵanlıǵı menen birge, zamanagóy civilizaciya, ilim-pán, texnika hám texnologiyanıń jetiskenliklerinen keń paydalanıw imkaniyatlarına iye ekenligin názerde tutadı.

Ózbekstanda xalıqtın materiallıq, ruwxıy, sociallıq zárúrliklerin qanaatlandırıw dárejesin ańlatatuǵın «turmıs dárejesi» ataması keńirek qollanıladı. Bunday sıpatlama kóbirek turmıs dárejesi statistikasın xarakterleydi. Sonıń menen birge turmıs dárejesi – kóplegen faktorlardıń jıyındısı tásirinde ózgeriwshen process bolıp tabıladı. Turmıs

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

dárejesi turaqlı túrde ózgerip baratuğın túrli ónimlerge bolđan zárúrlıklarđın quramı hám dárejesi menen, basqa tárepten, zárúrlıktı qanaatlandırıw imkanıyatı, tovarlar hám xızmetler bazarındağı jağday, xalıqtın dáramatları, jumısshılardıń is haqı menen belgilenedi. Biraq is haqı muğdarı da, turmıs dárejesi de óndiris hám xızmet kórsetiw tarawları nátiyjeliliginiń kólemi, ilimiy-texnikalıq rawajlanıw dárejesi, xalıqtın mádeniy-ruwxıy dárejesi hám quramı, milliy ózgeshelikler, siyasiy hákimiyatqa baylanıslı.

Turmıs dárejesi – degende xalıqtın tikkeley materiallıq jasaw sharayatları, materiallıq zárúrlıklariniń qanaatlandırılıwı máseleleri túsiniledi. Bunda kóbirek muğdarlıq kórsetkishler, materiallıq támiyinleniw, dáramat hám qárejetlerdiń kólemi hám quramı tiykarđı áhmiyetke iye [2]. Demek, turmıs dárejesi xalıq turmısınıń materiallıq táreplerin ózinde sáwlelendirse, turmıs sapası, óz náwbetinde, adamlardıń jasaw sharayatın birqansha quramalı túrde, kompleksi kórsetip beredi hám bahalaydı. Ayırım jağdaylarda turmıs dárejesi xalıqtın materiallıq támiyinleniwı, yağniy dáramatları hám qárejetleri arasındağı ayırmashılıq arqalı belgilenedi.

Turmıs dárejesi insanıń (xalıqtın) turmıs iskerliginiń belgili bir tárepi haqqında túsini beretuğın kórsetkishler sisteması menen belgilenedi. Turmıs dárejesi haqqında tolıq mağlıwmat alıw ushın xalıqtın dáramatları hám zárúrlikleri, tutınıw dárejesi hám quramı, úy-jay, mal-múlk, mádeniy-turmıslıq buyımlar hám basqalar menen támiyinlengenlik dárejesin tereń úyreniw kerek. Turmıs dárejesin sáwlelendiriwshi kórsetkishler hár qıylı bolıp, turmıs dárejesi koncepciyası menen tığız baylanıslı.

Turmıs dárejesi túsini hám social-ekonomikalıq kórsetkishleri sistemasın rawajlandırıwda Birlesken milletler shólkemi úlken úles qostı. 1960-jılda BMSHnıń ishhi toparı global kólemde turmıs dárejesin anıqlaw hám ólshew principi haqqında esabat tayarladı. Bul keń kólemlı sistemanı jaratıw jolındağı dáslepki adım boldı. BMSHnıń xalıqaralıq statistika tarawındağı turmıs dárejesi kórsetkishleriniń aqırđı versiyası 1978-jılda islep shıđılđan hám ol 12 tiykarđı bağdardı qamtıp aladı.

Xalıqtın turmıs dárejesin muğdar hám sapa jağınan analizlew ushın ilimiy jaqtan tiykarlangan kórsetkishler bolıwı shárt. Turmıs dárejesi quramalı hám kóp qırlı mazmunğa iye bolđanlıđı sebepli ol bir kórsetkish penen emes, al xalıqtın dáramatı hám turmısınıń túrli táreplerin anlatıwshı kórsetkishler sisteması menen xarakterlenedi.

Xalıqtın turmıs dárejesin tómendegi kórsetkishlerdi ulıwmalastırıp sáwlelendiriw ushın BMSH tárepinen 1960-jılı xalıqaralıq kórsetkishler sisteması islep shıđılđan. 1978-jılğa kelip kórsetkishlerdiń sońđı versiyası tómendegi 12 bağdardı qamtıp alđan. Bular:

- 1) Xalıqtın demografiyalıq kórsetkishleri.

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

- 2) Turmishning sanitar-gigienaliq sharayatlari.
- 3) Azıq-awqat onimlerin tutınıw.
- 4) Jasaw sharayatlari.
- 5) Bilimlendiriw hám mádeniyat.
- 6) Miynet sharayati hám bántlik.
- 7) Xalıqtın dáramatlari hám qárejetleri.
- 8) Turmıs qunı hám tutınıw bahalari.
- 9) Transport qurallari.
- 10) Dem alıwdın shólkemlestiriliwi.
- 11) Socialliq támiynat.
- 12) Insan erkinlikleri.

Xalıqtın turmıs dárejesin tómendegi kórsetkishler járdeminde de anıqlaw múmkin:

Jámi hám xalıqtın jan basına tuwrı keletúgın:

- Milliy dáramat.
- Tutınıw fondı.
- Nominal dáramat hám nominal is haqı.
- Real is haqı hám real dáramat.
- Amanat kassalarındağı xalıqtın pul fondlari.
- Xalıqqa kórsetilgen turmıshlıq xızmetler kólemi, quramı, ósiw tempı h.t.b.

Ulıwma alǵanda, BMSHnıń turmıs dárejesi koncepciyasınıń maqseti barlıq quramlıq aspektlerdi baylanıstırıwǵa hám turmıs dárejesi koncepciyasına maksimal jaqınlastırıw imkaniyatın beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Магомаев М.М. Качество жизни населения (теория, методология и механизмы). – Махачкала: Издательство ДНЦ РАН, 2006. – 342 с.
2. Дагбаева С.Д.-Н. Уровень жизни населения: пути решения проблемы бедности. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2004. – 146 с.
3. Жеребин В.М., Романов А.Н. Уровень жизни населения. –М.: ЮНИТИ, 2002.
4. Sharibayev A.M. AHOLI TURMUSH DARAJASI TUSHUNCHASI HAQIDAGI ASOSIY ILMIY KONSEPSIYALAR. *Академические исследования в современной науке*, 3 (33), 29-33.